

**КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР),
ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ),
КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS),
SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00

**АҚМОЛА Өңіріндегі саяси қуғын-сүргін
тарихынан (Астана қаласы мемлекеттік
архивінің құжаттары негізінде)**

Исахан Ғазиза Тұрмағанбетқызы^{1*}

¹Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, Астана қаласының мемлекеттік архиві. Астана, Қазақстан. E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Кеңес үкіметі мен большевиктер партиясының Ақмола өңірінде жүргізген саясаты баяндалып, талданады. Саяси қуғын-сүргіннің Ақмола өңірінде жүргізілу тарихы мен оның формасы, өзгерістер траекториясы большевиктік билік пен оның жергілікті органдарының саяси науқан кезіндегі күш көрсету, зорлық-зомбылық шаралары, адам құқығын елемей процестері сипатталады. Ауқатты байлардың малын тәркілеу, өз елінен отбасымен тысқары өңірге жер аудару, олардың көрген азабы мен қиыншылығы архив материалдары негізінде көрсетіледі. Астана қаласы мемлекеттік архивінің құжаттарына сүйене отырып Ақмола өңірінен қанша адам тәркілеуге ілікті және жасалған тізімде кімдер болғаны мен тізімнің өзгеруі, малдары тәркіленген ауқатты байлар санатына жататындардың жер аударылуы, әрі өңірде ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық жүйесінің күйреуі баяндалады.

Сонымен қатар, әр түрлі салықтардың салынуы, оны орындау мүмкіндігінің болмауы, жергілікті тұрғындардың наразылығы, ел ішінде ашаршылықтың белең алып, халықтың ата мекенін тастап көрші облыстар территориясына үдере көшуі айналымға түскен құжаттар арқылы, нақты дәлелдер бойынша жазылды. Ақмола қаласы бойынша ауқаттылардың, оның ішінде өңірдің қоғамдық, экономикалық өмірінде, шаруашылық жүргізу салаларында танымал болған сауда-өндірістік ауқаттылары Қосшығұловтар, Халфиндер, Кубриндер және т.б. дүние-мүліктерінің кәмпескеленуі баяндалады.

Түйін сөздер: Ақмола өңірі, саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, мал-мүлікті кәмпескелеу, жер аудару, халық наразылығы

МРНТИ 03.20.00

**ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В АКМОЛИНСКОМ РЕГИОНЕ (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ГОРОДА АСТАНЫ)**

Исахан Газиза Турмаганбетовна^{1*}

¹Руководитель Службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы, Государственный архив города Астана. Казахстан, Астана. E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В данной статье анализируется политика, проведенная советским правительством и большевистской партией в Акмолинском регионе в 20-30-е годы прошлого

века. Исследование фокусируется на политических репрессиях, применяемых властями в ходе политических кампаний, демонстрации силы и насильственных мерах, включая нарушения прав человека. Архивные материалы Государственного архива города Астаны использованы для детального изучения конфискации крупных байских хозяйств и высылки их собственников с семьями за пределы страны. Эти документы также освещают страдания и трудности, перенесенные выслаемыми.

Особое внимание уделено спискам крупных байских хозяйств, включая имена собственников, таких как Косшыгуловы, Халфиновы, Кубрины и других, которые были известны в общественной и экономической жизни региона. Анализируется изменение этих списков в ходе времени и их влияние на многовековую систему хозяйствования в регионе.

Кроме того, рассматривается введение различных налогов и невозможность их исполнения местным населением, что вызывало недовольство. Документы также фиксируют внутренний голод в стране и процесс массового переселения населения на территории соседних областей.

Исследование выявляет масштабы конфискации имущества и высылки хозяев байских хозяйств, а также их социальные и экономические последствия для региона.

Ключевые слова: Акмолинский регион, политические репрессии, голод, конфискация скота, депортация, протесты населения.

IRSTI 03.20.00

FROM THE HISTORY OF POLITICAL REPRESSION IN AKMOLINA REGION (BASED ON DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF ASTANA CITY)

Isakhan Gaziza Turmaganbetovna^{1*}

¹Head of the Research and Outreach Service, State Archives of Astana. Kazakhstan, Astana.
E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Corresponding author

Abstract. This article analyzes the policy pursued by the Soviet government and the Bolshevik Party in the Akmola region in the 20-30s of the last century. The study focuses on political repression used by the authorities during political campaigns, demonstrations of force and violent measures, including human rights violations. Archival materials of the State Archive of Astana city were used for a detailed study of the confiscation of large farms and the expulsion of their owners and their families outside the country. These documents also highlight the sufferings and difficulties endured by the expellees. Special attention is paid to the lists of large Bay farms, including the names of owners such as the Koshygulovs, Khalfinovs, Kubrins and others who were known in the social and economic life of the region. The article analyzes the changes in these lists over time and their impact on the centuries-old economic system in the region. In addition, the introduction of various taxes and the impossibility of their implementation by the local population is being considered, which caused discontent. The documents also record the internal famine in the country and the process of mass resettlement of the population in neighboring regions. The study reveals the extent of confiscation of property and expulsion of farm owners, as well as their social and economic consequences for the region.

Key words: Akmola region, political repression, famine, confiscation of livestock, deportation, population protests.

Қысқашы. XX ғасыр – қазақ халқы үшін тауқыметі мол, қарама-қайшылығы көп зерттеуді, зерделеуді қажетсінетін тарих үзігі. Ұлт үлкен империяның қатыгез тәжірибесінің (экспериментінің) құрбаны болды. Тоталитарлық жүйенің саясатынан миллиондаған жазықсыз жан жапа шекті, жүздеген мың адам атылды, асылды, түрмеге қамалды, босқыншылыққа ұшырады, атамекенінен айырылды. Ұлттық болмысты сақтауға жан-жақтан қыспақ жасалды. Бұрын-соңды болмаған ашаршылықтан халықтың 49 пайызы қырылды, зиялылар қуғындалды, тілге, әдебиетке тосқауыл қойылды. Екі рет әліппе ауыстырылды. Ұлт ғасырлар бойғы дағдысынан айырылды. Алаш қайраткерлері, одан соң дін өкілдері, одан соң бай-қулақтар,

олардың ағайын-туысы, тіпті қарапайым халық қуғынға ұшырады. Бұл – жалпыға белгілі жағдай. Біздің мақсатымыз осы оқиғалардың себеп-салдарын зерделеумен айқындалды. Яғни, халық жадын тарихи шындық негізінде қалыптастыру мақсатында Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиямен қатар, өңірлік комиссиялар да 2021-2023 жылдары кеңестік режимдегі қуғын-сүргіннің ауқымын анықтау, құрбандардың толық тізімін жасау, азаматтардың жазықсыз атылған, жерленген орнын анықтау, арнайы архивтердегі құпия құжаттарды құпиясыздандыру, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң жобаларын дайындау жұмыстарына қатысты, Жобалық кеңсе басшылығымен 11 бағытта зерттеу, зерделеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қуғын-сүргін бойынша 2 млн 600 мыңнан аса құпия құжат құпиясыздандырылды, 3 млн-нан астам қуғын-сүргін құрбаны мен зардап шеккендер анықталды, 3 заң жобасы әзірленді.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) сериясымен 52 томдық жинақ әзірленді. Комиссия материалдарының 23-ші томы «Ақмола өңірі – архив құжаттарында (1920-1940 жж.)» құжаттар мен материалдар жинағы, 48-ші томы «Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргіннің құрбандары» жинағы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Астана қаласы бойынша өңірлік комиссия мүшелерінің құрастыруымен әзірленді.

Мақсат – Ақмола өңіріндегі қуғын-сүргінге қатысты жарияланған осы деректерге сүйеніп сол кезеңнің ащы шындығын көрсету арқылы тарихтан сабақ алу.

Материалдар мен әдістер. Астана қаласының архив қорларында сақталған XX ғ. 20-40-жылдарындағы саяси науқандар мен жаппай қуғын-сүргінге қатысты бұйрықтар мен нұсқаулықтар, қаулы-қарарлар мен шешімдер, қуғынға ұшыраған жергілікті тұрғындардың арыз-шағымдары мен талаптары, ресми баяндау жазбалары, статистикалық мәліметтер және сайлау құқығынан айырылған адамдардың тізімдері Ақмола өңірінің қоғамдық-саяси өмірі мен дәстүрлі шаруашылығындағы түбегейлі өзгерістер, халық өкілдерінің азаттық жолындағы күресі мен қызметі, әскери-саяси жағдай, ашаршылықтың салдары, тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылған адамдардың жанайқайы мен шетел асуға мәжбүр болған босқындардың таралу аймағын көрсетеді, сол заманның тынысын сездіреді. Айналымға түскен архив материалдарын қолдану және талдауда контент талдау, ивент талдау, сараптамалық талдау әдістері мен тарихи-хронологиялық тәсіл, тарихилық тәсілі қолданылды.

Талқылау. 1916-1919 жылдары ел ішіндегі толқу, бүліншілік, алашордашылар, казактар, ақтар, қызылдар, биліктің дүркін-дүркін ауысуы толастаған жоқ. Ел азаматтары ат үстінде болды немесе тұтқында ұсталды, халықтың мал мүлкі талауда болды. Осы аласапыран ауыр жылдары ел бұрынғы тұрған мекендерінен атыс шабыс, тонаудан қауіптеніп мал-жанымен ауа көшіп кетті. Қалыптасқан шаруашылық жүйесі тоқырауға ұшырады.

Болшевиктердің билікке келуімен бай, көпестердің мүлкін мемлекет меншігіне айналдыру, кәсіпорындарын тәркілеу, егістік, мал жайылымдарын алу 1918-1920 жылдардан-ақ басталған. 1920 жылғы жұт пен 1921 жылғы құрғақшылық ауыл шаруашылығын тұралатып, халықты күйзеліске душар етті. Бұл азаматтық соғысының енді ғана аяқталған, большевиктер ел ішіндегі саяси- экономикалық, әлеуметтік шиеленісті өз пайдасына әлі толық шеше алмаған өлара кезең еді. Осы кезеңде тек қана Қазақстанда ғана емес, Ресейдің бірқатар жері ашаршылық құрсауына түскен болатын.

1922 жылдың басында аштық құрсауына түскен Челябинск, Қостанай, Самара губернияларынан аштар легі шамамен 470 мың адам жан сақтау үшін Ақмола губерниясына ағылып келді. Бұл әрине, қолдағы бар азық-түлік қорының бір бөлігін көмек көрсету үшін жұмсауға мүмкіндік бермеді. Сырттан келушілер жаңа проблемалар тудырды.

Мысалы, Архив қорындағы 1923 жылы 21 июльде жазылған өтініштен осыны байқауға болады. 3 ауылдың басшысы Айтжан Ыбырайұлы «3-ші ауылдың адамдары ішерге тамақ, сауарға сауын жоқ. Ақмағамбет ұлдары аштан өлді. Осы 3-ші ауылдың 80 үй кедей (350 жан) күн көріп жан сақтаудан қалдық» деп аткомнан жәрдем сұрайды. Ақмола уездік атқару комитетіне жазылған келесі бір арызда Камалоллаұлы Шахрад бұдан екі жыл бұрын туған жері Қазан губерниясында ашаршылықтың салдарынан 1921 жылы 17 майда еңбек етіп, үйіне астық алып қайту ойымен Ақмола қаласына келгенін айтады. Алайда осы уақытта дейін оның қолына ешбір пұл түспеген. Сөйтіп ол кері қайтуға қазынадан жол-пұл тауып беруін өтінеді (Астана қ. МА, 1-7).

Ақмола уездік ашыққандарға көмек беру комиссиясы 1921 жылы 1 қыркүйекте құрылады. Комиссия қалада 50 адамға арналған асхана ашады, балалар үйін ашады.

1924 жылғы 17 мамырдағы хаттамасында уезде ашыққандар саны 1 сәуірде 11736 адам, 10 мамырда 22629, ал 17 мамырда 25352 адам болды деген мәлімет бар.

Осы комиссия төрағасы Төреғожиннің мәліметі бойынша Қарағанды, Нұра, Асанқайғы, Сарыарқа, Сарысу, Қорғалжын болысында ашыққандар саны күннен күнге артып, ал аштан өлгендердің денелерін жинау мүмкін болмай бара жатқаны айтылады.

Ақмолада аштыққа ұшырағандар санын 100 670 адам деп көрсетілді. Ақмоланың өзінде жағдай осылай болғандығына қарамастан, оларға Москвадан берілген жоспардан тыс тағы да 300 мың тонна астықты Ресейге жіберу міндеттелді

Аштыққа ұшыраған Қазақстанға орталықтан көмек келгені былай тұрсын, қайта азық-түлік жіберу талап етілді.

Бұл жайында Қазақ саяси эмиграциясының көшбасшысы М. Шоқай кеңестік тоталитарлық жүйе ұйымдастырған аштықтың қасіретін еуропалық мерзімді басылымда жария етті.

Қазақстандағы 1921-1922, 1931-1932 жылдардағы ашаршылыққа, коммунистік саясатқа қарсылық бәрі бандының ісі деп теріс баға берілді. Сол кезде осы өңірде болған ірі көтерілістердің бірі – Есіл бойы (Приишим) антисоветтік көтерілісі, оған осы солтүстік облыстардан қатысушылар көп болған. Құпия архивтерде ұйымдастырушылар мен қатысушыларға қатысты 183 қылмыстық іс қозғалып, 971 адамға қылмыстық жауапқа тартылғаны жөнінде деректер бар. Архив деректерінен Көкшетаудағы «Қызыл телпек», Торғайдағы Батпақара көтерілісіне қатысқандардың Ақмола өңірінде жасырынып жүргені жөнінде де деректер кездеседі.

Сондай-ақ, ҚР ҰҚК архивіндегі құпиясыздандырылған құжаттарда Ақмола өңірі бойынша 8 топ туралы айтылады. Олар: Мусапаров, Исиндер, Жанабаев, Алдаберген, Бурибаев, Джапаров, Токсейітов және атауы белгісіз топтар. Ал қалалық архивтегі Ақмола округтік атқару комитетінің құжаттарында Қорғалжын ауданының байлары Садвакасов, Айтмағамбетов және Суюнушев малдарын айдап Сарысу ауданындағы қылмыстық топқа қосылған екен (Астана қ. МА, 6:1,10-11).

Қазақстан Республикасы Президент архивіндегі ОГПУ мәліметтері бойынша Ақмола округінде 1930-31 жылдары 2 банда тобы мен оның 35 мүшесі жойылған. Қалалық архивтегі ОГПУ мәліметтерінде Исин Өсербай, Омаров Жамшит, Бытымбай деген бандалар туралы ақпарат бар.

1928 жылғы байларды тәркілеудің соңы жоғары оқу орындарындағы оқитын студенттерді қуғындауға ұласты. 1929 жылдың басында Қазақстан Өлкелік партия комитеті «Кеңес мектептерін тегі жат адамдардан тазалау туралы» қаулы шықты. Сөйтіп, бұрынғы хан, төре, бек, би, болыстар мен дін иелерінің, байлардың, саудагердің балаларына тиіседі, оқудан шығарады, жұмыстан аластатады.

Үдере көшудің ішкі, сыртқы және шетелдік сипаты болғаны белгілі, ішкі бұл Қазақстанның ішінде, бір ауданнан бір ауданға, сыртқы, бұл Қазақстаннан тыс және көрші Ресей, Орталық Азия республикаларына, ал шетел бұл Қытай, Ауғанстан және т.б. шетел мемлекеттеріне көшу, 1916 жылғы көтерілістен кейін ақмолалық байлардың Қытайға көшуі туралы мәліметтер кездеседі, 1930 жылдардағы қуғын-сүргін кезінде Ресейге, Қытайға кеткендер бар.

1931 ақпандағы ОГПУ материалдары бойынша ақмолалықтардың үдере көшуі туралы мәліметтерге көз жүгіртсек, Еркіншілік, Ақмола, Атбасар, Жаңа арқа, Азат аудандарынан 510 шаруашылықтың Павлодар, Петропавл, Қостанай, Қызылорда округтеріне көшкені туралы айтылады.

Бөлек бидің немересі Мәриям апайдың естеліктері бойынша әкесі Сәлкеннің немере ағасы Мәнтен молда Алашорда мүшесі болған, қазіргі Тайтөбе ауылынан, 1931 жылы билік тарапынан қудалау болған соң бір түнде көшіп кеткен екен. Омбының Шарбаккөл ауылында тұрған, 1936 жылдары елге қайта оралған.

Ақмола қаласының белгілі бай-көпестері Қосшығұловтар, Халфиндер, Кубриндер, Казанцев, Моисеев, Силин т.б. үй-жайлары совет мекемелеріне берілген (Астана қ. МА, 57:38-39). Сөйтіп, олардың мүлкі ашық түрде талан-таражға салынған. Бірсыпыра көпестер мен

байлар қудаланып, түрлі саяси науқандар нәтижесінде РСФСР Қылмыстық кодексі бойынша абақтыға жабылды.

С. Сейфуллин 1926 жылы «Тар жол, тайғақ кешу» романында: «... Ақмола қаласының үркердей байларына көбіне көп, азына аздап, үш миллион сом контрибуция (салық) салдық. Ол кезде үш миллион сом көп ақша. Байлар ақшаны бұйрық бойынша тез әкеліп, Совдептің ақша бөліміне тапсырды. Және байлардың тәуір үйлерін керекті мекемелерге алдық. Банктер, машина, бу диірмендер алдымен алынған.

Байларға контрибуцияны қаланың кішкенеелігіне қарағанда Ақмола Совдепі көп салды. Біз ә дегенде бір миллион мөлшерлі байлығы бар кісінің байлығының қақ жартысын Совдепке алдық», – деп жазады (С. Сейфуллин, 1960:165).

Ақмола бай-көпестерінің де кәсіпорны, сауда орындары мен ғимараттары, ақша қаржылары мен банк акциялары кеңес мемлекетінің қолына өтеді. Мысалы, 1920 жылы кеңестік мекемелердің орналасқан орны Қосшығұловтардың Новая №27 мекенжайы бойынша үйі Әскери комиссариатқа, ал, Церковная №37 үйі пима басатын зауытқа, Кубриндердің Сыра зауыты Балалар үйіне, Орталық көшесіндегі үйі Уездік ревкомға, Торговая көшесіндегі үйі Кәсіподақтардың уездік бюросына, ауладан кіретін аптека қоймасы Ақмола уездік орталық баспа агенттігіне, Малобазарная №14 үйі Шикізатты өңдеу одағының кеңсесіне, Училищная көшесіндегі үйі Коммунистік жастар одағының клубына берілген (Астана қ. МА, 8).

1920 жылы 2 маусымда контрреволюция мен іріткіге қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссиясы №105 Қосшығұлов Нұркейдің ісін қарады, совет өкіметін құлатуға қатысқаны және түрлі сипаттағы заттарды жасырғаны үшін жауапқа тартылады. Сотқа дейін алдын алу шарасы бойынша түрмеге отырғызуға қаулы қабылданды. Қосшығұлов Нұркейдің ісі Омбыға жіберіледі (Астана қ. МА, 38:13).

Ақмола уездік атқару комитеті Президиумының 1921 жылғы 25 қаңтардағы отырысында қаралған мәселелердің бірі 9-рота бөлімшесінің бастығы Ақмола коммуналдық бөліміне «Қосшығұлов Уалидің үйінде 2 трюмоның біреуін және сағатты рота бөлімінің басқармасына пайдалануға беруді» сұраған өтініші қаралып, Қосшығұловтар үйінен 1 трюмо мен сағат алынады (Астана қ. МА, 3:84).

Большевиктер 1927 жылы байларды тап ретінде жоюға шұғыл кіріседі. Байларды 1927 жылға дейін тап ретінде жоюдың нақты бір мысалы, Макин Спан болыс Тайтөбе ауылынан (10-шы ауыл), 20-30 жыл сол өңірді басқарған белгілі адам. Қазіргі «Нұра» демалыс аймағы Спан болыстың жаз жайлауы болған екен. 1921 ж. сайлау құқығынан айырылып, 1926 ж. сайлау науқанында ұлттық топтарға жақын болғаны үшін тұтқынға алынған, 1927 ж. Ақмола губерниялық сотының көшпелі сессиясының шешімімен 5 жылға еңбекпен түзеу колониясына Ақмола, Семей, Қостанай губернияларынан тыс жерге 1928 жылдың қаңтарында Шымкент округіне жер аударылады. Ол жақтан 1932 жылы қыркүйекте тыйым салынған бұрынғы Ақмола губерниясына қайтып келеді. 1933 жылы 14 мамырда 71 жастағы Спан болыс (бойы 1 метр 62 см., шашы қара, көзі сұр түсті) Ақмола халық сотының шешімімен Қылмыстық кодекстің 82, 107 баптарымен жауапқа тартылады. Сөйтіп, 6 жылға бас бостандығынан айыруға шешім қабылдайды. Республикалық комиссияның қарауынан кейін денсаулығына байланысты босатылып, 1933 жылдың 8 маусымынан мәжбүрлі еңбекке 1 жылға жегіледі, 1934 ж. қайтыс болады. (Астана қ. МА, 3830).

Ақмола ауданы 10-ауыл кеңесінің Сыпан Мәкіұлының табысы мен ауқаты жайындағы жөнеу қағазда мынадай мәліметтер көрсетілген: 1917 жылға дейін 1000 гектар шабындық жері болған, 40 десятина егін салған. Асты-үсті тақтайланған 4 бөлмелі кірпіш үйі, Ақмола қаласында 2 бөлмелі ағаш үйі, 6-7 қанат 2 киіз үйі, 40 жылқы, 20 өгіз, 10 түйе, 10 бұзаулы сиыр, 50 қой-ешкісі, машина саймандары, пәуескесі болған. 1933 жылы 6 сәуірдегі бұл құжатта қазіргі уақытта бұл айтылғандардың бірі де жоқ, кәмпескеленген дейді. (Астана қ. МА, 21).

Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулысы қабылданады. Осы қаулыдан соң 30 тамызда бірнеше қаулылар мен тәркілеу бойынша нұсқаулықтар қабылданады. Сөйтіп, әрбір ауыл, аудан, округ бойынша байлардың мал, жан, мүлік есебі ОГПУ тарапынан жасырын түрде нақтыланды. Тәркілеуге жататын байлардың алғашқы тізімдерінің жобасы алдын-ала

бекітілді. 1928 жылы 16 тамызда өткен байларды кәмпескелеу жөніндегі партия комиссиясының отырысында қаралып, тәркілеуге түсетін қожалықтардың саны, жер аударылатындардың саны, науқанның басталу, аяқталу мерзімі белгіленді. Алғашында Ақмола округі бойынша алғашқы меже 1 топ бойынша 37, ал 2 топ бойынша 9, барлығы 46 байды тәркілеу жоспарланды. Ақмола округтік атқару комитетінің президиумының 1928 ж. 26 қыркүйектегі №39 қаулысы бойынша 46 бай тәркіленді (Астана қ. МА, 85:125). Ал 1928 жылдың 29 қазан – 4 қараша аралығында өткен Ақмола округтік 1 партия конференциясында 46 шаруашылық тәркіленіп, 12 мыңнан аса ірі қара жиналғаны туралы айтылды. (Астана қ. МА, 1: 87-98).

Бұл 46 ірі байдың жеке істері Астана қаласының мемлекеттік архивінде сақталған, онда кәмпескелеу парақтары, хаттамалар, кәмпескеленген мал, мүліктерді тарату қағаздары, оны алғаны туралы кедей, батрақтардың растау қағаздары, т.б. тәркілеуге қатысты құжаттар сақталған (Астана қ. МА, 29-75).

Сонымен қатар, Ақмоладан Гурьевке жер аударылған 52 байдың тізімі кездеседі. (Астана қ. МА, 85). ҚР ОМА деректері Ақмоладан жер аударылған 72 бай жөнінде айтылады. Тағы бір деректе қазанның 17-і күні Ақмола округі бойынша кәмпескеленіп, жер аударылатын 46 кісінің аты-жөні бар алғашқы тізім қайта жаңғыртылып, өзгеріс енгізілген. Ақмола округтік партия комитетінің шешімі бойынша ауыл байлары Мұқтар Мұстапаұлы, Молдабай Әлжанұлы және Нұрқамыт Сейдалыұлдары тізімнен шығарылады да, олардың орнына орта шаруалар Қасым Ахметұлы, Дәулетбек Мұстапаұлы және Исламбек Кеңесбайұлын қосады.

Кәмпескеге ілігіп Гурьевке жер аударылған Мырзақиметтің шешелері Жадыра, Бопай әжелер өз өтініштерінде «10 жанның ішінде екеуіміз кемпір, біріміз 80 жаста, біріміз 70 жастамыз. Қолымызда күн көруге басшылық ететін есті адамымыз жоқ. Жалғыз балам әйелі мен екі немерем, бірі әйелімен жер аударылып кетті.

Біз патша заманында да рахат көрген адам емеспіз. 1916 жылы байым мен балам Мырзахметті патша үкіметіне қарсылық қыласың, ел кедейін қара жұмысқа барма деп, ат-ас бересің деп 6 ай 20 күн түрмеге жатқызған. Тұрмыстың торынан жаңа шығып, жаңа заманға келе жатқанда, ескі шынжыр балақ, шұбар төс байлардың қатарына ілігіп, балаларым жер аударылып кетіп отыр.

Енді сіздің марқабатыңыздан сұрау біздің халімізге қарап кеңес үкіметінің кеңшілігін есіңізге алып, ең болмаса бізді асырауға көмек көрсететін 14 жастағы Құштар атты немеремді босатқызсаңыз екен» - деп Ерназарұлына өтініш жасайды. Бұл өтініш Ақмола округтік атқару комитетіне 27 наурызда түседі, 4 сәуірде «рұқсат берілмейді» деп шешім шығарылған. (Астана қ. МА, 12: 8-9).

Тәркіленген байлар қыс мезгілінде жер аударылады, қараша, желтоқсан айында жолға шыққан байлар межелі жеріне жете алмай боранға ұшырап, бала-шағалары жолда өлгені де бар. Ақмоладан жер аударылған 14 отбасының (83 жан) Ақтөбеде қыстап шығуды сұрап жазған хаттары да бар.

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архивінің деректері бойынша Ақмола өңірінің ірі байлары Ерденбаев Құсайын, Сейткемелов Абубакир, Сейіткемелов Халық Вологда қаласына жер аударылған (ҚР ҰҚК АМА, 45:2).

Бұдан ары қарай байларды тәркілеудің қалай жалғасқаны белгілі. Әрине, негізгі сылтау бай-кулак, одан бөлек, колхоздастыру, теңдік сияқты жасанды ұран аясында қазақтың негізгі тіршілік көзі малға, жерге ие болып отырған ірі байларды тап жаулары ретінде ұстап, олардың малын тартып алып, өздерін каторгаға айдады. Бұл ұсталған, қуғындалған байлардың бәрі ауыр жұмыстарға жегілді, жер аударылды, отбасы, бала-шағасы тоз тоз болып тентіреп кетті.

Байлардың мал-мүлкін тәркілеу олардың кедей туыстарының қолымен жүргізілді. Осылайша, қазақтарды өзара араздастыру, олардың арасында таптық ұстаным негізінде іріткі салу саясаты тереңдей түсті. Оларды және олардың отбасы мүшелерін әлеуметтік тап ретінде «жою» көзделді. Ақмола өңірінде де, сол кездегі бүкіл Кеңес Одағындағы жағдай, оларды жаппай тұтқындау, мал-мүлкін тәркілеу, окшаулау және лагерлерге қамау, туған жерінен алысқа жер аудару, құқықтан айыру, т.б. шаралар қолданды. Тіпті сот-тергеусіз ауыр жаза – өлім жазасына да кесті.

Осынша байды тәркілеу, жер аударудың соңы не болғанын 1931-33 жылдардағы ашаршылықтың қаралы тарихы көрсетіп берді.

Большевиктер бай шаруалардың (кулактардың), жартылай феодалдардың және социализмнің жауы деп есептелген басқа да әлеуметтік топтардың мүлкін тәркілеп алды. Совхоздың немесе колхоздардың меншігіне жер телімдері, мал, үй және басқа да мүліктер берілді. Кейбір жағдайларда айыпталушы «контрреволюциялық әрекет» немесе «саботаж» жасағанын мойындаған саяси сот процестері өтті.

1930 жылдардың басында Ақмола өңірінде де күштеп ұжымдастыру саясаты басталды. Шаруаларға колхоздарға бірігуге және жерге жеке меншіктен бас тартуға әмір етілді. Жаппай тұтқындауға, қуғын-сүргінге, дүние-мүлкін тәркілеуге әкелген бұл саясатқа басқа жерлерде сияқты бұл өлкеде де шаруалардың қарсылығы орын алды. Қазақ халқын отырықшыландыру саясаты халқымыздың үйреншікті өмір сүру жағдайларын жоғалтуға, аштыққа және жаңа мекенде ауыр жағдайларға тап болуына әкелді. Осы кездегі кеңестік саясат қазақ халқының демографиялық жағдайына орны толмас зиян әкелді. Оның әсері бүгінгі күнге шейін сезіліп келеді. Бұл оқиғалар өңірдің тарихында терең із қалдырды.

Саяси қуғын-сүргінге, адам құқықтарының бұзылуына және экономикалық қиындықтарға қарсы көтерілген жұмысшылар, шаруалар, зиялылар және қоғамның басқа да топтары болды. Кеңестік саясатқа тек «саяси жағынан сенімсіз» деп танылған байлар, кулактар, молдалар ғана емес, тіпті қарапайым шаруалар да қарсы шыққанын көруге болады.

Архив құжаттарында совет үкіметіне қарсы қастандық, колхоздан шығу әрекеттері, тұқымдық қорды жою, қоймаларды өртеу фактілері жеткілікті. Мысалы, Ақмол округінің Коммунист ауданының Тургеневка ауылында 13 сәуірде ауылдық кеңесте азық-түлік, нан талап еткен кедейлер тобы сарайды сындырамыз деп қорқытты. 30 адамнан тұратын Ковалевка селосында бір топ адам күзетшінің кілтін тартып алып, тұқым сақталған қораны бұзуға тырысты. Ал Кетмен селосындағы 200 адамнан тұратын топ қоймадан рұқсатсыз 40 пұт астық алған. Биліктің зорлық-зомбылығына шыдамай, амалсыздан, ашынғандықтан халық осылайша түрлі әрекетке барғаны анық.

Сталин ауданындағы селоларда нан салығын төлемегендерді суық үйге отырғызып, жылы киім-кешегін тартып алған, Азат ауданында астық, ет өткізу жоспарын орындамағандарды ұрып-соғып, қараша айында тізерлеп жерге отырғызып, шешіндіріп үстіне суық су құйған. Бұл асыра сілтеу қаралып, «Азат ісі» қозғалған, «шаш ал десе, бас алғандардың» 2 ату жазасына, қалғандары 1 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айырылған (Астана қ. МА, 51).

Жеке саудамен айналысатын Кот Никонор 12 десятин жерге астық салып, 620 пұтты мемлекетке өткізген. Бірақ азық-түлік салығының шаршатқаны соншалық, өзіне-өзі қол жұмсаған. Ал 1-31 шілде аралығында Ақмола ауданы бойынша берілген ақпаратта Социалистік ауданның Парчевка ауылында сүтті, нанды есепке алу жөніндегі комиссия құрылады, оның құрамындағы Г. Клименконы 2 маусымда астық сатып алу кезінде пышақтап кеткен.

Қазақстан Республикасы Президент архивінің бір дерегінде Ақмола округінен 1 мыңға жуық жазаланғандар отбасы мүшелерімен, кішкентай балаларымен Карелияға жер аударылған.

Зерттеу нәтижелері. Архивтегі сот және прокуратура қорларынан 1926 ж. РСФСР Қылмыстық кодексінің 58, 59, 69, 73, 79, 82, 105, 107, 110, 111-баптарымен айып тағылып, жазаланған 300-ге жуық адам анықталды. Астана қаласының мемлекеттік архивінде «Тұтқындар үйі» 65-ші қордың 1-тізімдемесінде 1920-1937 жылдар аралығындағы 5760 тұтқынның қылмыстық істері сақталған: олар 1926 ж. РСФСР Қылмыстық кодекстің 58, 59, 61, 62, 73, 79, 82, 101, 107 және т.б. баптар бойынша абақтыға қамалғандар: ұйымдасып салықтан жалтарғандар; билік өкіліне қарсылық көрсеткендер; мемлекет мүлкіне зиян келтіргендер; самогон қайнатқандар; алып-сатарлықпен айналысқандар (спекуляция), астық, ет тапсыру, салық төлемдеріне қарсылық көрсеткендер, т.т. 1919-1920 жылдары 124 адам, 1930 жылға дейін 100-ден асса, көпшілігі 1931-1933 жылдары абақтыға қамалған, яғни басым көпшілігі астық-ет дайындау науқаны кезінде жауапқа тартылғандар.

Ақмола атқару комитетінің есебі бойынша 1926-1927 жж. 1309 ақмолалық сайлау құқығынан айырылса, 1930-1931 жж. олардың саны 1540-қа жеткен. Орталық атқару комитетіне берілген есеп бойынша Ақмола округінің 50%-ы сайлау құқығынан айырылған екен.

Қазақ АССР-і бойынша ОГПУ өкілінің орынбасары А.Р. Альшанский 1930 жылы 12 шілдедегі КСРО ОГПУ-ге хабарламасында Қазақстандағы азық-түлік тапшылығына байланысты жаппай көшіп-қону көбейгені, Ақмола округінің Коммунистік ауданынан 2 мың шаруашылық ауа көшкен, соңғы уақытта Қарқаралы округінің аумағында Ақмола, Павлодар округтерінен 500-ге жуық жүк тиеген көш малын айдап Сергиопольге, Балқаш жағалауына қарай бет алғаны туралы айтады.

Тағы бір ОГПУ-дің өкілетті өкілінің БК(б)П Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинге 1930 жылғы 10 тамыздағы хабарламасында Ақмола округінде соңғы кезде оқытушылардың округтен тыс кетіп жатқанын жазған. «Қазіргі уақытта оқытушылар құрамының 50 пайызы есептен шығып кеткен. Олардың бір бөлігі өз мамандығымен емес, теміржолдарда еңбек етуде. Бұл жағдай азық-түлік тапшылығына байланысты болып отыр. Соңғы айларда оқытушылар паяз алған жоқ, мектеп жұмысы тоқтап қалу қаупі бар» деп жазады.

Сталиндік диктатураның құрбаны болған, қуғын-сүргін көргендердің қасіреті тек жекелеген адамдардың емес, дәуір қасіретінің бір бөлігі. Сол кезеңде не болғанын түйсіну, сол кезеңнің тарихын қалпына келтіру тек сол кезеңдегі адамдардың өмірін, тұрмыс-тіршілігін толық зерттеу арқылы ғана қол жеткіземіз. Тарихи шындыққа апарар жол өте күрделі, тарих детальдардан тұрады, оған барынша жақындау үшін дерек көздерін түгелге жуық қамту, пайдалану, оларды жүйелеу, ой елегінен өткізу қажет.

Қорытынды. Қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мәселесі кеңестік жүйенің көлеңкелі құжаттарын ашуға мүмкіндік жасады, белгісіз деректер айналымға қосылды, «құпия» құжаттарды зерделеу мәселені әр қырынан түсінуге, тарих ғылымы үшін белгісіз деректерді нақтылауға жол ашты.

Еліміз тәуелсіздік алған соң, тарихи ақтаңдақтар қайта қаралып, жоғымызды түгендеп, құпия құжаттар ашылды, өткенімізді зерделеу басталды. Өрт орнындағы күлден қайта тірілген Феникстей Алаш арыстарының есімі қайтадан елге оралды, ұлт-азаттық күрес көсемдерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеп, зерделеп, жарыққа шығару арқылы ұлттық санамыз да биіктей түсті. Алаш арыстарының рухына тағзым етіп, ұрпақтар жадында қалдыру мақсатында игілікті істер жасалып жатыр, көшелерге, мектептерге есімі берілуі, фильмдердің жарыққа шығуы, мемлекеттік деңгейде, ЮНЕСКО көлемінде мерейтойларының аталып өтуі – осының бәрі келер ұрпақ үшін тағылым, біз үшін мұның бәрі – қуғын-сүргін құрбандары алдындағы парыз, ұлт алдындағы жауапкершілік.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Астана қаласының мемлекеттік архиві (Астана қ. МА). 65-қ. 1-тіз. 38-іс.
Астана қ. МА. 65-қ. 1-тіз. 3830-іс.
Астана қ. МА. 85-қ., 1-тіз. 21-іс.
Астана қ. МА. 100-қ. 1-тіз. 8-іс.
Астана қ. МА. 106-қ. 1-тіз. 51-іс.
Астана қ. МА. 106-қ. 1-тіз. 85-іс.
Астана қ. МА. 112-қ. 1-тіз. 1-7 іс.
Астана қ. МА. 122-қ. 1-тіз. 1 іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 1-тіз. 6-іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 2-тіз. 29-75-іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 3-тіз. 12-іс.
Астана қ. МА. 244-қ. 1-тіз. 3-іс.
Астана қ. МА. 250-қ. 1-тіз. 57-іс.
Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы мемлекеттік архиві (ҚР ҰҚК АМА). 9-қ. 1-тіз. 45-іс.
Сәкен (Садуақас) Сейфуллин. Тар жол Тайғақ кешу. Алматы, 1960
Bibliothèque des langues et civilisations orientales. Archives Mustafa Chokay Bey. Carton I. Dossier 1-d. P. 24.